

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ВИД ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

В.П. Мироненко

кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри цивільного права і процесу
Національної академії внутрішніх справ

Постановка проблеми. Формування правової держави включає в себе складний і достатньо тривалий процес утвердження законності і правопорядку, росту й удосконалення правосвідомості громадян. В свою чергу правова держава бере на себе зобов'язання розвинути не тільки найвищі соціальні цінності в цілому – демократію, гуманізм, справедливість, але й стати практичним інструментом, який би забезпечував реалізацію фізичними та юридичними особами своїх прав, а також їхній захист у випадку порушення. Правове виховання починається із знання законів і передбачає використання цих законів у процесі господарської діяльності, цивільного обороту, зокрема, і тоді, коли існують певні перешкоди в реалізації суб'єктивного права або коли це суб'єктивне право незаконно порушується. Необхідним засобом забезпечення законності та здійснення охорони правопорядку від будь-яких посягань, є юридична відповідальність за порушення визначених законом меж допустимої поведінки – притягнення винних у порушенні суб'єктивних прав чи інтересів інших осіб до відповідальності, й оскільки мова йде про цивільні права фізичних та юридичних осіб, має місце саме цивільно-правова відповідальність, яка є самостійним видом юридичної відповідальності. Питання щодо цивільно-правової відповідальності не залишені поза увагою науковців. Проте з урахуванням стрімкого розвитку сучасного суспільства і появи значної кількості проблемних аспектів щодо відшкодування шкоди (в договірних, недоговірних, страхових, кредитних відносинах тощо), питання цивільно-правової відповідальності зберігають свою актуальність і вимагають постійного аналізу та дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науці цивільного права питання, пов'язані з багатоманітними аспектами цивільно-правової відповідальності, в т.ч. і питання щодо підстав настання та змісту договірної відповідальності, були предметом наукових досліджень таких вчених-цивілістів, поміж яких насамперед слід назвати роботи С. Братуся, Г. Матвеева, Р. Халфіної, П. Недбайла, М. Строговича, Б. Назарова, В. Венедиктова, В. Грибанова, О.Йоффе, О. Красавчикова, М. Малєйна, В. Кудрявцева, В. Луця, Д. Бобрової, О.А. Підпригори, Є. Харитоновна, Н. Саніахметової, Н. Кузнецової, Я. Шевченко, О. Дзери, А. Довгерта, В. Щербини, І. Бірюкова, Ю. Заїки, В. Гопанчука, С. Донцова, В. Глянцева, М. Мариніної, та багатьох інших.

Метою статті є визначення загального змісту та умов цивільно-правової відповідальності, з'ясування особливостей санкцій цивільно-правової відповідальності та її відмінність від інших видів юридичної відповідальності, зокрема кримінальної.

Основні результати дослідження. Сторони у цивільному правовідношенні виступають як носії певних цивільних прав і обов'язків. Носій суб'єктивного обов'язку повинен сумлінно його виконувати. Це стосується всіх видів цивільних правовідносин. Порушення такого обов'язку (наприклад, невиконання певної дії, коли обов'язок полягав у вчиненні саме її, або вчинення будь-яких дій, коли обов'язок полягав в утриманні від них) тягне за собою застосування до порушника певних засобів примусу (санкцій). Так, коли хтось незаконно заволодів майном, що належить іншій особі, до нього можуть бути застосовані відповідні заходи примусу, а за допомогою суду майно у нього може бути відібране і передане власнику.

Найпоширенішим видом санкцій є цивільно-правова відповідальність, яка настає у результаті порушення як абсолютних, так і зобов'язальних прав. Отже, цивільно-правова відповідальність застосовується до порушників абсолютних і зобов'язальних відносин. Порушення абсолютного правовідношення означає невиконання абсолютного обов'язку, який покладається законом на громадян і організації, і в силу якого вони повинні утримуватися від порушення абсолютного права. В цьому випадку невиконаний обов'язок замінюється іншим обов'язком: відшкодувати шкоду в натурі або повністю відшкодувати завдані збитки. Таким чином, невиконання абсолютного обов'язку тягне невиконання для порушника майнові наслідки – цивільно-правову відповідальність. Така відповідальність у теорії цивільного права називається недоговірною.

У разі порушення договірного зобов'язального відношення цивільно-правова відповідальність настає за невиконання або неналежне виконання зобов'язання. На відміну від недоговірної відповідальності, вона є договірною. Невиконання зобов'язання має місце у випадку, коли боржник або зовсім не виконав дію, яка є об'єктом зобов'язання, або виконав її неналежним чином (з простроченням, частково чи неякісно). У першому випадку маємо повне невиконання, у другому – часткове або неналежне виконання зобов'язання. Як відомо, виконання зобов'язання, забезпечується примусовою силою органів держави. Отже, якщо боржник не виконує зобов'язання, кредитор може звернутися до суду чи господарського суду і у примусовому порядку, одержати задоволення своїх вимог.

Отже, невиконання абсолютного обов'язку, а також невиконання або неналежне виконання договірного зобов'язання тягне невиконання для заподіювача шкоди і боржника майнові наслідки – цивільно-правову відповідальність. Таким чином, цивільно-правова відповідальність – це невиконання майнові наслідки, які встановлюються законом або договором на випадок невиконання абсолютного обов'язку, а також невиконання або неналежне виконання боржником зобов'язання. Зокрема, це може бути покладення на боржника обов'язку сплатити кредиторі збитки, неустойку тощо.

Проблема відповідальності – одна з найбільш складних проблем як загальної теорії права, так і галузевих наук. Необхідним засобом забезпечення законності і здійснення охорони правопорядку від будь-яких посягань, є юридична відповідальність за порушення визначених законом меж допустимої поведінки.

Зазначимо, що в юридичній науці, сформувалися дві позиції щодо тлумачення поняття відповідальності. С. Братусь, О. Йоффе, Р. Халфіна та ін. пов'язували відповідальність із застосуванням примусових заходів за вчинене правопорушення (ретроспективна відповідальність). Б. Назаров, П. Недбайло, М. Строгович, В. Венедиктов та ін. розглядали відповідальність як більш ширшу категорію, яка включає в себе не лише негативний (ретроспективний), але й позитивний (перспективний) аспекти. Ретроспективна відповідальність завжди носить реальний характер, оскільки настає за вже скоєне протиправне діяння.

Під змістом позитивної юридичної відповідальності розуміється такий зв'язок, у рамках якого держава, діючи від імені суспільства, формує абстрактний обов'язок усіх суб'єктів виконувати конкретні юридичні обов'язки, в яких закладена достатньо широка за обсягом вимога виконання певних правових обов'язків і дотримання правових заборон [1, с. 43]. Тобто позитивна відповідальність передбачає свідоме, відповідальне ставлення індивідів до своїх вчинків, способу життя, роботи – тобто, це основа такої поведінки суб'єктів, яка виключає порушення правових приписів [2, с. 38-39].

Іншими словами, позитивна юридична відповідальність визначається як сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою. Що ж до ретроспективної юридичної відповідальності, то її можна визначити як специфічні правовідносини між державою і правопорушником унаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладенням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового й організаційного характеру за скоєне правопорушення.

До ознак ретроспективної юридичної відповідальності відносять: державно-правовий примус; негативна реакція держави на правопорушення і на самого суб'єкта – правопорушника; покладення на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки за свою протиправну поведінку.

Досліджуючи питання щодо відповідальності за порушення цивільних прав та обов'язків, В.Грибанов зазначав, що умовами, при яких спрацьовує механізм цивільно-правової відповідальності є наявність прав та обов'язків, порушення яких тягне за собою покладення на їх порушника мір цивільно-правової відповідальності; протиправне порушення особою, покладених на нього обов'язків і суб'єктивних прав інших осіб; наявність шкоди, завданої протиправною поведінкою правопорушника; наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою правопорушника і шкідливими наслідками, що наступили; наявність вини правопорушника [4, с. 49]. При цьому слід взяти до уваги уточнення М.Малеїна, який зазначав: «наявність, чи відсутність юридично значимого причинного зв'язку між поведінкою та негативним результатом встановлюється в кожній конкретній справі з урахуванням фактичних обставин на підставі даних науки і практики» [6, с. 43]. В цілому ж у питанні про підстави притягнення осіб до цивільно-правової відповідальності розбіжностей серед науковців немає.

Отже, підставою для застосування до порушника чужих цивільних прав, мір цивільно-правової відповідальності є скоєння цією особою правопорушення, що містить певні об'єктивні елементи (наявність майнової шкоди, протиправність поведінки, а також причинний зв'язок між ними) та суб'єктивний елемент –

наявність вини заподіювача шкоди. Тобто діяння особи повинно містити склад цивільного правопорушення. Аналізуючи підстави юридичної відповідальності Г. Матвеев, зазначав: «Правопорушення – закономірний результат цілого комплексу детермінантів: зовнішніх умов життя правопорушника та його внутрішніх (психологічних) рис, антисуспільної спрямованості та індивідуальних схильностей. Правопорушення не наврочено сліпою фатальною силою, і правопорушник не раб обставин, він сам формує свій характер, виховує в собі почуття вибіркової здатності до будь-чого, в т.ч. і здатності противитися чужому впливу» [7, с. 33]. З огляду на вищевикладене можна зробити висновок, що під складом цивільного правопорушення слід розуміти сукупність тих загальних, типових умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на порушника цивільних прав та обов'язків, і які в різних варіантах зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні.

Таким чином, цивільно-правова відповідальність настає лише за порушення цивільних прав і обов'язків, і тільки при наявності останніх може йти мова про відповідальність. Якщо ж суб'єкт не наділений сукупністю таких прав і обов'язків, то неможливе і їх порушення, а отже, відсутні підстави притягнення особи до відповідальності, таке загальне правило.

Отже, загальними умовами виникнення цивільно-правової відповідальності є: 1) наявність шкоди в потерпілого; 2) протиправна поведінка заподіювача шкоди; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; наявність вини особи, яка завдала шкоду. За загальним правилом, відсутність хоча б однієї із зазначених умов вказує на відсутність підстав для притягнення порушника до відповідальності. Однак, у цивільному законодавстві відповідальність може наставати при неповному (урізаному) складі правопорушення (наприклад, відповідальність за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду настає незалежно від вини органу, що її завдав) [3, с.116].

Загальна характеристика кожної з підстав цивільно-правової відповідальності, в тому числі такої умови, як шкода, досить широко наводиться та досліджується в цивілістичній літературі [5, с.132].

Отже, умовою цивільної відповідальності слід вважати склад цивільного правопорушення, яке включає в себе наявність завданої шкоди, протиправність поведінки заподіювача шкоди, причинний зв'язок між поведінкою особи та шкідливим результатом, вина заподіювача шкоди. При цьому слід враховувати, що протиправними можуть бути дії, які порушують норми законодавства і суб'єктивні права громадян, а незаконними – тільки ті дії, що порушують норму закону чи підзаконного акту. Проте не кожна протиправна дія може бути підставою відповідальності за завдану шкоду. За загальним правилом за випадкові дії відповідальність не настає, хоча такі дії є протиправними. Деякі дії, що призводять до шкідливих наслідків, за своєю суттю не є протиправними. Насамперед це поведінка особи в стані необхідної оборони і крайньої необхідності. Шкода, завдана нападнику особою, яка оборонялася, вважається правомірною і тому не підлягає відшкодуванню. При перевищенні меж такої оборони настає відповідальність за загальними підставами. Такі дії визнаються законом як протиправні. Дії заподіювача шкоди в стані крайньої необхідності хоч і не є протиправними, але, за загальним правилом, призводять до настання цивільно-правової відповідальності.

Висновки. Цивільно-правова відповідальність має за мету не тільки поновити майновий стан потерпілого, а й покарати правопорушника. Цивільно-правове покарання відрізняється від покарання, що застосовується на підставі норм публічного права. Порівняємо його з кримінальним правом, що є найтипівішим для публічного права: по-перше, майнові стягнення у цивільному праві відбуваються на користь потерпілого, а конфіскація у кримінальному праві провадиться на користь держави; по-друге, цивільно-правова відповідальність може переходити на спадкоємців, тоді як кримінальне покарання має виключно особистий характер; по-третє, порушниками цивільних прав, як і кримінальних, можуть бути декілька осіб, але вони притягуються до цивільно-правової відповідальності як одна особа (солідарна відповідальність); по-четверте, до цивільно-правової відповідальності можуть притягуватися треті особи, які не брали участь у правопорушенні (субсидіарна відповідальність), тоді як у кримінальному праві такого не допускається; по-п'яте, учасники договірних цивільно-правових відносин можуть встановлювати розмір відповідальності на випадок порушення умов договору, тоді як кримінально-правова відповідальність встановлюється законом. Таким чином, сфера застосування цивільно-правової відповідальності набагато ширша, ніж будь-якої іншої юридичної відповідальності, а її форми та види дають можливість потерпілому захистити свої порушені права.

Цивільно-правова відповідальність спрямована не на покарання правопорушника, а на відновлення (компенсацію) суб'єктивного цивільного права потерпілої особи. Засудження особи (осуд) пов'язується, як правило, з її психічним ставленням до правопорушення. У цивільному праві моральні якості відповідальної особи не мають юридичного значення, а отже, суспільний осуд протиправної поведінки учасника цивільних правовідносин виражається в констатації факту вчинення правопорушення.

Результатом застосування цивільно-правової відповідальності завжди є покладення на правопорушника негативних наслідків. Саме їх несприятливість, невідгідність стимулюють учасників цивільних відносин до належної поведінки.

Особливий характер мети, призначення та способів реалізації цивільно-правової відповідальності визначає ряд специфічних ознак, що виділяють її у самостійний вид юридичної відповідальності. Специфічними ознаками цивільно-правової відповідальності є її майновий характер, додатковість обтяження, відповідальність юридично рівних суб'єктів один перед одним, компенсаційний характер.

Цивільно-правова відповідальність спрямована не безпосередньо на особистість правопорушника, а опосередковано, через його майнову сферу. Майновий характер відповідальності обумовлений насамперед предметом цивільного права, оскільки нормами останнього регулюються відносини, більшість з яких є майновими. Основною метою відповідальності у цивільному праві є відновлення порушеного суб'єктивного права. Досягнення цієї мети можливо лише при застосуванні таких мір відповідальності, які носять майновий характер. У разі порушення цивільного обов'язку до особи застосовуються засоби впливу, які спричиняють негативні наслідки в її майновій сфері. Відповідальність у цивільному праві полягає у відшкодуванні збитків, сплати неустойки тощо. Навіть у випадках порушення особистих немайнових прав потерпілої особи, компенсація моральної шкоди здійснюється, як правило, у грошовому еквіваленті. Покладен-

ня на особу цивільно-правової відповідальності означає виникнення в неї обов'язку майнового характеру, якого не було до вчинення правопорушення. Відповідальність проявляється у приєднанні до порушеного обов'язку додаткового або у встановленні нового обов'язку. До того ж ці обов'язки не забезпечуються зустрічним наданням блага. Таким чином, правопорушник позбавляється майнового блага, не отримуючи взамін цього ніякого еквівалента. Саме тому обов'язок виконати зобов'язання в натурі, навіть у разі відшкодування збитків та сплати неустойки (реальне виконання зобов'язання), не розглядається як міра цивільно-правової відповідальності. Такий встановлений обов'язок для боржника незалежно від порушення прав кредитора.

Характерним для цивільно-правової відповідальності є те, що вона становить собою відповідальність одного учасника цивільних правовідносин перед іншим, тобто правопорушника (боржника) перед потерпілою особою (кредитором). Такий характер відповідальності обумовлений рівноправним становищем суб'єктів цивільних правовідносин, а також взаємністю їх прав та обов'язків.

За загальним правилом, обсяг цивільно-правової відповідальності відповідає розміру завданої шкоди. Принцип еквівалентності розмірів відповідальності та шкоди обумовлюється компенсаційним характером цивільно-правової відповідальності. Винятків з цього принципу небагато, зокрема, правило про сплату штрафної санкції. Таким чином, цивільно-правову відповідальність можна розглядати як застосування до правопорушника у випадку здійснення ним протиправних дій або бездіяльності передбачених договором чи законом заходів державного примусу у вигляді додаткових цивільно-правових обов'язків майнового характеру.

Значення цивільно-правової відповідальності розкривається через її функції. По-перше, встановлюючи обов'язок правопорушника відновити порушене право управомоченої особи, зокрема відшкодувати завдані їй збитки, інститут відповідальності виконує компенсаційну роль. По-друге, загроза застосування засобів відповідальності покликана запобігати вчиненню правопорушення суб'єктами цивільних правовідносин, виховувати їх у дусі поваги до закону, до прав та інтересів інших осіб, неухильного виконання прийнятих на себе обов'язків. По-третє, як вид юридичної відповідальності, цивільно-правова відповідальність є негативною реакцією держави на вчинене правопорушення, яка полягає в осуді суспільством і державою, а отже, є відповідним покаранням для правопорушника. По-четверте, застосування мір відповідальності до особи, яка порушує зобов'язання, може негативно позначитися на її матеріальному та фінансовому становищах, призвести до банкрутства господарюючого суб'єкта.

Ефективність цивільно-правової відповідальності залежить передусім від її застосування, реалізації до конкретних осіб, винних у вчиненні цивільного правопорушення. Проте, керуючись принципом диспозитивності, властивим цивільному праву в цілому, так і окремим його інститутам, зокрема інституту відповідальності, потерпіла сторона сама вирішує, застосовувати чи не застосовувати міри відповідальності до порушника. Іншими словами, застосування майнових або немайнових санкцій, у тому числі відповідальності, за чинним цивільним законодавством є правом, а не обов'язком суб'єктів цивільних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Базьлев Б.Т.* Сущность позитивной юридической ответственности // Правоведение. – 1976. – № 4. – С. 40-46.
2. *Богданова М.С.* О понимании юридической ответственности в современных условиях // Юрист. – 1997. – № 7. – С. 38-39.
3. *Бородін М.* Розгляд цивільних справ, які впливають із зобов'язань щодо відшкодування шкоди, завданої власником джерела підвищеної небезпеки // Право України. – 2010. – № 7. – С. 101-106.
4. *Грибанов В.П.* Ответственность за нарушение гражданских прав и обязанностей. – М.: Знание. – 1973. – 96 с.
5. *Лов'як О.О.* Нормативно-правове забезпечення відшкодування шкоди, завданої органами внутрішніх справ: монографія / За заг.ред. професора В.С.Гопанчука. – К.: 2011. – 228 с.
6. *Малеин Н.С.* Понятие и основания имущественной ответственности // Сов. государство и право. – 1970. – № 12. – С. 36-43.
7. *Матвеев Г.К.* Основания юридической ответственности // Сов. государство и право. – 1971. – № 10. – С. 28-35.

Мироненко В.П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності

У статті розглядаються поняття та значення цивільно-правової відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності, з'ясовуються особливості санкцій цивільно-правової відповідальності та її відмінність від інших видів юридичної відповідальності, зокрема кримінальної.

Ключові слова: *цивільно-правова відповідальність, ретроспективна юридична відповідальність, позитивна юридична відповідальність, договірна відповідальність, недоговірна відповідальність, солідарна відповідальність, субсидіарна відповідальність, суб'єктивне цивільне право, цивільне правопорушення, майнова шкода, протиправна поведінка, причинний зв'язок, вина.*

Мироненко В.П. Гражданско-правовая ответственность как вид юридической ответственности

В статье рассматривается понятие и значение гражданско-правовой ответственности, рассматриваются особенности санкций гражданско-правовой ответственности и ее отличие от других видов юридической ответственности, в частности уголовной.

Ключевые слова: *гражданско-правовая ответственность, ретроспективная юридическая ответственность, позитивная юридическая ответственность, договорная ответственность, недоговорная ответственность, солидарная ответственность, субсидиарная ответственность, субъективное гражданское право, гражданское правонарушение, имущественный вред, противоправное поведение, причинная связь, вина.*

Myronenko V.P. Civil liability as a type of legal liability

The article analyses the concept and significance of civil liability as a special type of legal liability, specific civil sanctions and their difference from other types of legal responsibility, criminal in particular, are identified.

Key words: *civil liability, retrospective legal responsibility, positive legal liability, contractual liability, non-contractual liability, joint and several liability, secondary liability, legal right, tort, property damage, offending behaviour, causal relationship, guilt.*

Стаття надійшла до редакції 15.09.2011.